

چاپ نسخه برگردان^(۱) مخطوطات^(۲)

(طرح مقدماتی)^(۳)

ایرج افشار

چکیده:

یکی از کارهای شایسته و بایسته در حوزه نسخه‌های خطی و متن پژوهی، چاپ نسخه برگردان متون با توجه به ارزشمندی و سودمندی آنها از لحاظ معنوی و بهره علمی، و سرانجام، گسترش ایران‌شناسی است. نسخه‌هایی که بایستگی و شایستگی نسخه برگردانی چاپی خواهند داشت، به ده گونه قابل تقسیم هستند: ۱. به خط مؤلف باشد. ۲. کتابت آنها به زمان تألیف متن نزدیک باشد. ۳. از روی خط مؤلف کتابت شده باشد. ۴. منحصر به فرد باشد. ۵. کتابت آنها توسط دانشمندی مشهور صورت گرفته باشد. ۶. مضبوط باشد (از حیث ضبط و ربط و اسلوب کتابت و منظم بودن عناوین و ابواب و خوانا بودن کلمات من حیث المجموع و به طور کلی واجد همه مشخصات لازم برای اعتبار و ارزش نسخه باشد). ۷. از حیث کیفیت مربوط به ضوابط عارضی و جسمانی (Codicologie) و خصوصیات خطشناسی و ظواهر اوراق و نشان دادن تمایزات میان نسخ مرتبط به قلمروهای مختلف فرهنگی، واجد دقایق و فواید باشد. ۸. به ملاحظه دقایق رسم الخطی، یعنی اسلوب ضبط کلمات، برای مطالعه و تحقیق

تحوّلات زبان، مؤثّر و مفید باشد. ۹. به خطّ کاتبان مشهور باشد. ۱۰. از لحاظ ویژگی‌های تزئینی، قابل توجّه باشد.

در این گفتار، مشخصات ۱۶۲ نسخه خطّی که به صورت نسخه برگردان در ایران و کشورهای خارجی چاپ شده، ذکر گردیده است.

کلید واژه: چاپ نسخه برگردان، آلمان، اتریش، افغانستان، امریکا، انگلستان، ایران.

دوستم محمود امید سالار، فاضل مقیم لوس آنجلس، در صدد برآمده است با سرمایه‌گذاری چند فرهنگ‌دوست ایرانی باشنده در آمریکا به چاپ سلسله‌ای از نسخه‌های خطّی مهم زبان فارسی که هر یک به نوعی برای قلمرو پژوهش‌های ایرانی سودمند خواهد افتاد، به طور عکسی (= فاکسیمیله) اقدام کند. پاسخم این بود: نیت خیر مگردان که مبارک فالی است.

دوبار، هر بار یک ساعتی بیش در این باره با هم گفت و گو و همسخنی داشتیم. پس بنا به پیشنهاد ایشان بر آن شدم با توجه به ضرورت‌هایی که در میان هست و کیفیات متنوعی که در نُسَخ وجود دارد و با عنایت به تجربه‌های گذشته (بیشتر در ایران) که در همین زمینه انجام شده است. چند نکته اصلی و اساسی را در مورد نوع نسخه‌ها و خصوصیتی که هر گروهی دارد، در این سطور یادآوری کنم. چون فرموده است که آنها را به ذیل یادداشت در آورم این گزارش قلمی شد.

در انتخاب نسخه‌هایی که بایستگی و شایستگی نسخه برگردانی چاپی

توانند داشت می‌باید درست سنجید که چنین کار پرهزینه و کم فروش براساس کدام معیار و میزان انجام شدنی است؛ بدین معنی که در قابل هزینه گزافی که صرف خواهد شد و طبعاً شمار معدودی از کتاب عکسی به طور معمول فروش خواهد داشت، دست کم حاصل کار آن چنان باشد که از لحاظ معنوی و بهره علمی - یعنی گسترش ایران‌شناسی - نتیجه بخش باشد. بدین نیت مناسبت دارد نخست فهرستی از حدود یک صد نسخه‌ای که در مرحله اول می‌تواند به طور مسابقه در این میدان قرار گیرد و البته همه جوانب و جهات کار و سودبخشی علمی به رسیدگی درآمده باشد تنظیم و این چنین فهرست را به چند دسته بخش کرد. البته مراد فقط نسخه‌های زبان فارسی است؛ عربی‌های تألیف ایرانیان فعلاً در این جدول و مقصود در شمار نمی‌آیند.

نخستین گونه از نسخه‌های خطی واجد امتیاز برای چاپ، آنها خواهد بود که به خط مؤلف باشد (اتوگراف). فرض کنید از شاهنامه و رباعیات خیام و مثنوی مولانا و کلیات سعدی و دیوان حافظ نسخه‌هایی به دست آید که به خط سرایندگان آنها باشد. پس طبیعی خواهد بود که با چاپ کردن عکسی آنها دیگر هیچ‌گونه نیازی به تصحیح و مقابله و آوردن نسخه بدل و پیش کشیدن نظریات و احتمالات بجا و بیجا و روده‌درازی‌های معمول و معتاد درباره آن متون نخواهد بود و راه بر هرگونه استنباط و اجتهادی بسته می‌شود. بنابراین اگر نسخه‌هایی به خط صاحبان تألیف متون اساسی مهم معتبر شناخته شود، چاپ آنها در مجموعه مورد نظر از شایستگی خاص برخوردار تواند بود. به طور مثال آن پاره‌هایی از دیوان صائب که به خط شاعر شناخته شده و به چاپ رسیده درین رده است. هماره اقران و مشابهاات آن گونه آثار را چاپ کردنی باید دانست. البته وقف‌نامه

ربع رشیدی هم که بخش اعظم آن به خط مؤلف یعنی رشیدالدین فضل‌الله همدانی است در همین شمارست. این متن، هم از حیث منحصر بودن و هم از حیث خط مؤلف بودن خصوصیت چاپ نسخه برگردان داشته است.^(۴)

دومین گونه از نسخه‌های خطی فارسی که ضرورت تاریخی و فرهنگی ایجاد می‌کند در چنین سلسله‌ای به چاپ برسد، مربوط به قدمت نسخه‌هاست. یعنی نسخه‌هایی که کتابت آنها نسبت به زمان تألیف متن نزدیک باشد. بنابراین نسخه قرن هفتم شاهنامه (مورخ ۶۱۴ ق/فلورانس) اقدام نسخ آن کتاب است،^(۵) همان‌طور که نسخه مورخ ۸۰۵ حافظ نسبت به دیگر نسخ آن دیوان هنوز قدام است. نسخه شاهنامه ۲۱۴ سال نسبت به زمان تألیف آن فاصله دارد، در حالی که نسخه ۸۰۵ حافظ فقط چند سالی از زمان درگذشت حافظ، (اگرچه اکنون با مقاله علی آل‌داود در مجله نامه فرهنگستان^(۶) خبر از نسخه مورخ ۸۰۳ به دست آمده است).

قدیمی‌ترین نسخه زبان فارسی نسخه‌ای است از کتاب الأبنیه عن حقائق الأدویه که اسدی طوسی شاعر (د: ۴۶۵ ق) آن را به سال ۴۴۷ ق کتابت کرده.^(۷) بنابراین آن نسخه کهن‌ترین نسخه موجود زبان فارسی است و قدمتی نزدیک به هزار سال دارد و تاکنون آن را اقدام نسخ خطی فارسی می‌دانیم و احتمال داده می‌شود متن موجود در چنین نسخه‌ای نزدیک‌تر به سخن و نوشته مؤلف باشد و در آن تصرف کمتر روی آور شده باشد.

تردید نیست چاپ این گروه از نسخه‌ها به طور طبیعی و در نظر اول فایده‌بخش‌تر از نسخ دیگر است و از نسخ پر جلوه‌ای که جنبه هنری، متنی، رسم‌الخطی خواهند داشت برای محقق و مصحح کارآمدتر تواند برود.

سومین گونه از نسخه‌های خطی فارسی، آنها تواند بود که از روی خط مؤلف کتابت شده باشد. در صورتی که نسخه خط مؤلف در دست نباشد و قرائن و دلایل روشن سازد که ادعای کاتب درست است، این نسخه اعتبار خاص می‌یابد. البته هر چه فاصله میان تاریخ تألیف و تاریخ کتابت کم‌تر باشد اعتبار نسخه بیش می‌شود. همچنین است نسخه‌هایی که بر مؤلف قرائت شده باشد، مانند معیار الأشعار مورخ ۷۰۲ ق که اظهار شده خواجه ان را مقابله کرده است.

چهارمین گونه از نسخه‌های خطی فارسی که می‌باید چاپ عکسی آنها مورد توجه قرار گیرد منحصر به فرد بودن آنهاست. این جنبه البته ممکن است به مرور ایام و با پیدا شدن نسخه‌های تازه‌یاب خدشه‌پذیر شود. بدین معنی نسخه‌ای که امروز منحصر به فرد در شمار می‌آید، فردا که نسخه‌ای دیگر از آن متن در گوشه‌ای به دست آمد، دیگر آن نسخه پیشین نسخه یگانه نیست. کما اینکه الأبنیه عن حقایق الأدویه خط اسدی طوسی تا موقعی که محمد تقی دانش‌پژوه نسخه دیگری از آن را نیافته بود (یعنی حدود بیست و پنج سال پیش) نسخه منحصر بود.^(۸) البته نسخه تازه‌یاب نتوانست الأبنیه خط اسدی را از اهمیت بیندازد، زیرا نسخه تازه یافته نسبتاً جدیدنویس است. به علاوه نسخه خط اسدی به ملاحظه آنکه به خط یکی از اشهر و اولین شعرای زبان فارسی است، واجد خصوصیت به تمام معنی است و هم این که از نظر رسم‌النخط قدیم و شیوه نگارش دقایقی را در بر دارد که همیشه ماندنی است. اگر نسخه‌های دیگری از آن دستیاب شود، بسیار بعید می‌نماید که نسخه خط اسدی از اعتبار بیفتد، مگر آن که الأبنیه به خط مؤلفش از گوشه‌ای به در آید. چون خط رودکی و فردوسی و شاعران نخستین را در دست نداریم این نسخه برای ما نموداری است و نشانه‌ای روشن از اسلوب

خطوطی که میان شاعران آن عصور متداول بوده.^(۹)

نسخه یگانه تاریخ سیستان هم همان سرنوشت را یافت؛ یعنی نسخه دومی پیدا شد که اگرچه بسیار تازه‌نویس است به هر حال دارای اختلافاتی است.^(۱۰)

نسخه جغرافیایی حدود العالم من المشرق الی المغرب تألیف ۳۷۲ ق و کتابت ۶۵۶ ق که یک بار چاپ نسخه برگردان از آن شده است (در مسکو) و چند بار چاپ حروفی، هنوز نسخه منحصر است.

اوراقی از نسخه ناقص وامق و عذرای عنصری که به تصادف از لای جلد چرمین مندرس نسخه کتابی به در آمد، فعلاً خصوصیت منحصر بودن را دارد. چون چاپ نسخه برگردان از آن شده، می‌توان در کم و کیف آن درست دقیق شد و بر خصائص رسم‌الخطی آن دست یافت.

به هر تقدیر، نسخه‌های یگانه ارزشی بیش‌بها دارند. مانند مجمل‌التواریخ و القصص (تا چندی پیش)، وقف‌نامه ربع رشیدی،^(۱۱) دفتر دلگشا و آنهایی که تاکنون به چاپ عکسی نرسیده‌اند می‌توانند در اولویت قرار گیرند. بعضی هم که چاپ عکسی شده است و امروز نسخه‌های آنها بسیار کمیاب است باز باید چاپ نسخه برگردان بشود مانند حدود العالم.

پنجمین گونه، نسخه‌هایی است که کتابت آنها توسط دانشمندی انجام شده باشد. چاپ چنین نسخه‌ها از لحاظ نشان دادن اسلوب رسم‌الخط دانشمندان و یادگار ماندن خط آنان در روزگار، خالی از اهمیت نیست. به طور مثال چاپ نسخه برگردان ترجمه صور الكواكب (تألیف عبدالرحمان صوفی) که ترجمه و کتابت آن به خواجه نصیرالدین منسوب شده است برای چنین منظوری مفید بوده است. چاپ نسخه معراج‌نامه ابن‌سینا به خط مجعول و منسوب به امام فخر رازی

هم از این مقوله در شمار آمده.^(۱۲) همچنین است نسخه اشجار و اثمار بخاری به خط عبید زکائی مورخ ۷۶۷ ق متعلق به کتابخانه ملی ملک (تهران) که هنوز چاپ نشده است.

ششمین گونه، نسخه‌های «مضبوط» است. یعنی آنهایی که از حیث ضبط و ربط و اسلوب کتابت و منظم بودن عناوین و ابواب و خوانا بودن کلمات من حیث المجموع و به طور کلی واجد همه مشخصات لازم برای معتبر بودن نسخه باشد و از وجنات این گونه نسخه‌ها برآید که می‌توان به طور اطمینان بخشی به آنها اتکا داشت. از این قبیل است الأغراض الطیبه، ذخیره خوارزمشاهی، دیوان ذوالفقار شروانی که اگرچه نسخه‌های دیگری از آنها هست، اما نسخه‌های چاپ برگردانشان از جلال و کمال خاصی برخوردارند و ارزش نسخه برگردانی را داشته‌اند.

هفتمین گونه، نسخه‌هایی است که از حیث کیفیت مربوط به ضوابط عارضی و جسمانی نسخه (Codicologie) و خصوصیات خط‌شناسی و ظواهر اوراق (Paleographie) و نشان دادن تمایزات میان نسخه‌های مرتبط به قلمروهای مختلف فرهنگی، واجد دقایق و فوایدی است به طور مثال از نسخه مثنوی معنوی، (چاپ شده در مونیخ آلمان به سال ۱۹۳۲ م) باید نام آورد که به خط عبدالکریم بن میرملکی است و از حیث نمودن نوع خط نستعلیق مرسوم کتابت هندوستان و طرز تنظیم و آراستگی مغتنم است، ولی اهمیت متنی ندارد.

هشتمین گونه، نسخه‌هایی است که به ملاحظه دقایق رسم الخطی یعنی اسلوب ضبط کلمات (مخصوصاً پیوستگی و گسستگی آنها) و مشکول بودن کلماتی نظیر سوار، جوان، چنان، بُرید و هم‌چنین نحوه آوردن حروف فارسی

(پ، چ، ژ، گ) و تحولاتی که کاتبان در نوع و شکل ضبط این حروف داده‌اند، و نیز ضبط کلماتی که به ذال فارسی تا حدود قرن نهم مرسوم بود، چاپ کردنشان وسیله مطلوبی برای مطالعه و تحقیق تحولات زبان تواند بود.^(۱۳)

نهمین گونه، نسخه‌های خوش نوشته است. یعنی آنها که به خط کاتبان مشهور به کتابت درآمده و ممکن است از حیث متن‌شناسی بی‌ارزش باشد و بسا که چنین است، ولی به مناسبت زیبایی خط و سرمشق قرار گرفتن آن چاپ شدنی است. مانند نسخه رباعیات خیام به خط میرعماد و کلیات سعدی به خط حجاب شیرازی، یا گلستان سعدی متعلق به کتابخانه سلطنتی که آن را به خط یاقوت منسوب کرده‌اند.

دهمین گونه، نسخه‌های آرایشی است از حیث به کار گرفتن تذهیب و ترصیع و تشعیر ممتاز در آنها و سرلوحه و شمسه و ترنج داشتن و جدول‌بندی و دندان موشی بودن میان سطور و دیگر کارهای تزیینی - گاه این‌گونه نسخه‌ها تصویر هم دارند. دو نمونه ممتاز از این دسته نسخه‌های شاهنامه با یسنغری و شاهنامه طهماسبی است که اولی در تهران و دومی در امریکا طبع شده است.^(۱۴)

در چاپ نسخه‌های خطی که به طور عکسی (لوحی) - نسخه برگردان - انجام می‌شود دو منظور ممکن است وجود داشته باشد: یکی نشر آنها به اعتبار یکی از خصوصیات ده‌گانه است. در این مورد متن مورد نظر نیست که در چه باب و مطلب است، کیفیات و اعتبارات نسخه مد نظر قرار گرفته است.

دیگر نشر آنها به مناسبت خود متن است. در این مورد می‌باید دقت خاص در انتخاب نسخه به کار برد که متن اصیل‌تر، کامل‌تر و درست‌تر باشد و طبعاً در این موارد دقت در شجره نقل نسخه‌ها و جوب پیدا می‌کند. اگر نسخه خط مؤلف

به دست نباشد، باید آن نسخه‌ای را که نزدیک‌تر به عصر مؤلف و مضبوط است، برای این گونه کار انتخاب کرد.

نکته پایانی سنجش نسخه‌ها از بابت موضوع‌هایی است که امروزه برای رشته ایران‌شناسی در درجه اهمیت بالاتری است و می‌باید در هر یک از موضوع‌های تاریخ و جغرافیای تاریخی، ادبیات منظوم و مثنوی و علوم ادبی، فلسفه و معارف اسلامی، علوم (محض و عملی و خرافی) و عجائب و غرائب، فهرستی با توجه به مواد ده‌گانه از نسخه‌ها فراهم ساخت و از میان آنها نسخه‌های واقعاً مهم را برگزید.

مطلب دیگری که ضرورت دارد گفته شود این است که همه نسخه‌های چاپ شده به طور چاپ سنگی (lithography) و نسخه‌هایی که به خط کاتبان کتابت شده ولی به طور گراوری به طبع رسیده. در حکم چاپ‌های نسخه‌برگردان است. البته فرقی باید قایل شد میان آنچه از قدیم مانده است و امروز عکسی چاپ می‌شود تا آنچه به قصد چاپ شدن توسط کاتب به نوشته در می‌آید و به فاصله کمی به چاپ می‌رسد. و اکنون هم از خوشنویسان معاصر چنین کتاب‌هایی چاپ می‌شود.

یادداشت‌ها:

۱. این ترکیب را به جای «فاکسیمیل» (= چاپ عکسی) آورده‌ام. آن را به قیاس یا «عکس برگردان» پیشنهاد می‌کنم؛ کلمه‌ای که جا افتاده است، اگرچه شاید ساخته پرداخته کاغذفروش‌های بازار بین‌الحرمین باشد، چه عیب دارد.
۲. بخارا، آذر و دی ۱۳۷۷، صص ۲۲۸-۲۳۴.
۳. تحریری از نامه‌ای است به محمود امیدسالار، مندرج در مجله بخارا، ش ۳، آذر و دی ۱۳۷۷، صص ۲۲۸-۲۳۴.

۴. اخیراً دیده شد خانم مریم تفضلی فهرستی از نسخه‌های خطی که به خط مؤلف است یا مؤلف یادداشتی یا اجازه‌ای در آن نوشته است تا آخر قرن هشتم را (که در ایران شناخته شده) در جلد اول نسخه پژوهی به کوشش آقای ابوالفضل حافظیان (قم، ۱۳۸۳) با عنوان «نسخه‌های اصل از سده چهارم تا هشتم هجری» چاپ کرده‌اند. در نظر ایشان نسخه «اصل» آن است که به خط مؤلف باشد یا نشانی از خط او در آن دیده شود. دیگران ظاهراً گاهی «اصل» را به جای «اساس» هم در متون تصحیحی ذکر کرده‌اند.

5. A. M. Piemontese: "Nuova buce su Firdowsi uno shahnama datato 614 H". *Annali*, 40 (1980), 1-38, 189-242.

۶. کهن‌ترین نسخه دیوان حافظ مورخ ۸۰۳ هجری «نامه فرهنگستان، ۱۳۷۶ (۳۰) ش ۱: صص ۵۰-۴۱»
۷. مقاله محمد قزوینی: «قدیمی‌ترین کتاب در زبان فارسی حالیه». بیست مقاله قزوینی، جلد اول، به اهتمام ابراهیم پورداود، بمبئی، ۱۳۰۷، صص ۵۴-۴۸

۸. محمدتقی دانش‌پژوه: «الابنیة عن حقایق الادویة» راهنمای کتاب، ۱۳۴۵ (۹): صص ۴۹۳-۴۹۱

۹. از خطوط اهم بزرگان آن اعصار چند کلمه به خط ابن سینا پشت نسخه‌ای خطی به عربی باقی است که یادگار مالکیت او بر آن نسخه است. مرحوم محمد قزوینی آن را ضمن مقاله‌ای معرفی کرده است. بیست مقاله او، جلد دوم، به اهتمام عباس اقبال، تهران، ۱۳۱۳، صص ۲۸۲-۲۷۷ دیده شود.

۱۰. مقاله‌ای درباره آن به زبان روسی انتشار یافت.

۱۱. البته باید گفت نسخه بسیار تازه‌نویسی که از روی نسخه منحصر به فرد نوشته شده، در کتابخانه ملی ملک موجود است که به هیچ وجه از اهمیت نسخه اصلی کاسته نمی‌شود. هنوز هم به اعتباری باید آن نسخه را در حکم منحصر دانست.

۱۲. نسخه‌ای هم از دیوان قطران به خط انوری حدود چهل سال پیش توسط دکتر مهدی بیانی در مجله یغما ۱۳۲۹ (۳)، صص ۴۷۴-۴۶۵ معرفی شد که بعد مجعول بودن آن مسلم شد. مجتبی مینوی در مقاله «کاپوسنامه فرای» مندرج در مجله یغما ۱۳۳۵ (۹)، صص ۴۹۵-۴۸۱ □ ۴۶۵-۴۴۹ شجره این رشته از نسخه‌ها را شناسانده است.

۱۳. دکتر جلال متینی چند مقاله در همین زمینه در مجله دانشکده ادبیات دانشگاه مشهد، سال سوم (۱۳۴۶)، صص ۲۰۶-۱۵۹ و سال چهارم (۱۳۴۷)، صص ۱۶۲-۱۳۵ و سال هفتم (۱۳۵۰)، صص ۲۴۹-۲۸۳ و سال دوازدهم (۱۳۵۵)، صص ۱۸-۱ نوشته است. بعضی از چاپ کنندگان متون هم در مقدمه‌های خود به ذکر خصوصیات رسم‌الخطی نسخه‌ها پرداخته‌اند.

۱۴. این توضیح را اینک که مقاله گذشته‌ام تجدید چاپ می‌شود بیفزایم که دانشمند مشهور مصری آقای رشدی راشد در مقاله محققانه‌ای که راجع به خصائص متون در مؤسسه الفرقان (۱۹۹۹) قرائت کرد، متون را در هفت‌گونه شناساند به این ترتیب: متن غایب - متن مستتر - متن ناقص - متن ملخص یا مختصر - متن کامل در یک دستنویس منحصر به فرد - متن کامل در دستنویس‌های متعدد - نسخه مادر یا دستنویس مؤلف - ترجمه مقاله ایشان به قلم سوسن سلیم‌زاده در نسخه پژوهی دفتر اول (قم ۱۳۸۳)، صص ۱۹۱-۲۲۳ درج شده است.